

Το πλούσιο γεύμα μιας ζωντανής ποίησης

Η ιδιαίτερη νοστιμιά της κρητικής λογοτεχνίας

Από τον ΕΥΡΙΠΙΔΗ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗ

Στέφανος Κακλαμάνης,
Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος - 17ος αι.), Τόμος Α', Εισαγωγή, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2019, σελ. 388

Στέφανος Κακλαμάνης,
Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος - 17ος αι.), Τόμος Β', Ανθολογία (14ος αι. - περ. 1580), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2020, σελ. 645

Στέφανος Κακλαμάνης,
Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος - 17ος αι.), Τόμος Γ', Ανθολογία (περ. 1580 - 17ος αι.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2020, σελ. 758

Κρητικοί σε κνηγετική εξόρμηση. Τοιχογραφία από την εκκλησία της Παναγίας στο χωριό Μονόχωρο (επαρχίας Καινούργιου νομού Ηρακλείου): εικονίζονται οι κτήτορες, μέλη της οικογένειας των Μουσούρων. Έτος 1345. Giuseppe Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. II, Βενετία 1908, σ. 339, αρ. 52, πίν. 17.1.

Ο χαρακτηρισμός του τρίτου έργου του Στέφανου Κακλαμάνη, *Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος-17ος αι.)*, ως έργου ζωής ανταποκρίνεται πράγματι τόσο στις φιλόδοξες προθέσεις όσο και στο συντελεσμένο αποτέλεσμα αυτού του επιβλητικού στην έκταση, τη συνθετικότητα και την αξία του πονήματος. Νεοελληνιστής εξειδικευμένος στην παλαιότερη λογοτεχνία (τη δημόδη υστεροβυζαντινή και τη μεταβυζαντινή), και ιδίως σε εκείνη που εμφανίστηκε και άνθισε στο νησί της Κρήτης κατά τη διάρκεια της εκεί μακραίωνης παρουσίας των Βενετών (1211-1669), ο Κακλαμάνης αξιοποίησε την, σχεδόν σαραντάχρονη, πολύπλευρη θητεία του, για την ακρίβεια την αφοσίωσή του, στην έρευνα αυτής της μακράς λογοτεχνικής περιόδου, φτάνοντας τώρα στο σημείο να μας προσφέρει, ύστερα από πολύ καιρό και μεγάλο κόπο, την εποπτική ερμηνεία και τη συστηματική παρουσίαση της κρητικής ποίησης στα χρόνια της Αναγέννησης. Η θεώρησή του είναι αφενός συντονισμένη με το σύ-

χρονο στάδιο της επιστημονικής έρευνας και αφετέρου διυλισμένη μέσα από το φίλτρο της προσωπικής φιλολογικής συνεισφοράς του συγγραφέα της. Το έργο αρθρώνεται σε τρεις τόμους, που εκτείνονται σε συνολικά 1751 σελίδες. Ο πρώτος τόμος, η Εισαγωγή, εκδόθηκε πέρυσι, ενώ οι δύο τόμοι της ανθολογίας είδαν το φως της δημοσιότητας εφέτος (οι ανθολογικοί τόμοι, πάντως, έχουν ενιαία δομή και ο χωρισμός της ύλης τους φαίνεται ότι εξαρτήθηκε κυρίως από τις ανάγκες της τυπογραφίας – εξάλλου ένας τόμος σχεδόν 1400 σελίδων θα ήταν δύσχρηστος). Συνολικά κρινόμενοι οι τρεις τόμοι ισορροπούν ανάμεσα στην ιστορία της λογοτεχνίας και την ανθολογική παρουσίαση των (ποιητικών) κειμένων της ακριβέστερα, κατορθώνουν, κατά τη γνώμη μου για πρώτη φορά στην ελληνική βιβλιογραφία, μία ιστορία της λογοτεχνίας και μία ανθολογία αφενός να διατηρούν την αυτοτέλειά τους, για τους

αναγνώστες που ενδιαφέρονται μόνο για τη μία ή την άλλη όψη του έργου, και αφετέρου να συνυπάρχουν αρμονικά, δίνοντας τη δυνατότητα των αμφίδρομων διαδρομών ανάμεσα στη γενική εποπτεία και την αναγνωστική εμβάθυνση και εντρυφήση σε συγκεκριμένες κειμενικές περιοχές. Έτσι, οι τρεις τόμοι, ο καθένας χωριστά και στο σύνολό τους, καλύπτουν τις ανάγκες και τις επιθυμίες ενός μεγάλου φάσματος αναγνωστών, από τους ειδικούς λόγιους αναγνώστες που ενδιαφέρονται να γνωρίσουν και να διαβάσουν και την παλαιότερη λογοτεχνία μας. Η «Εισαγωγή» μάς προτείνει μία συστηματική ιστορική και γραμματολογική επισκόπηση της κρητικής ποίησης στα χρόνια της Αναγέννησης. Όχι μόνο εμπλουτίζει αλλά και υπερβαίνει τις προηγούμενες ατομικές απόπειρες στο πλαίσιο της ιστοριογραφίας της κρητικής λογοτεχνίας, για

μια σειρά από αλληλοεξαρτώμενους λόγους. Συγκεκριμένα, η «Εισαγωγή» βασίζεται και αξιοποιεί όχι μόνο την προγενέστερη ελληνική βιβλιογραφία, αλλά και τη σχετική με το υπό εξέταση πεδίο ξένη βιβλιογραφία, ιδίως την ιταλόγλωσση, με την οποία ο Κακλαμάνης διαλέγεται σε θέματα ορολογίας και περιοδολόγησης της πνευματικής και λογοτεχνικής ιστορίας (Ουμανισμός, Μπαρόκ, Αναγέννηση) και σε ζητήματα πραγματολογικής τεκμηρίωσης διαφόρων όψεων της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας συνάφως, εξετάζεται επισταμένως η γενική ιστορία της Κρήτης κατά την περίοδο από τον 14ο μέχρι τον 17ο αιώνα, στον στενό δεσμό της με την ιστορία της μητροπολιτικής Βενετίας και των Βενετών στη Μεγαλόνησο, κι έτσι φωτίζονται οι πρόδηλες αλλά και οι άδηλες σχέσεις ανάμεσα στα λογοτεχνικά κείμενα και τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες της εποχής τους- ακριβέστερα, η φιλέρευ-

1. ΤΟ ΠΛΟΥΣΙΟ ΓΕΥΜΑ ΜΙΑΣ ΖΩΝΤΑΝΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ

Μέσο: THE ATHENS REVIEW

Ημ. Έκδοσης: . . . 01/10/2020 Ημ. Αποδελτίωσης: . . . 16/10/2020

Σελίδα: 35

νη διάθεση του συγγραφέα, σε συνδυασμό με τη μεγάλη γνωστική εποπτεία του πάνω στο ιστορικό πλαίσιο της εξεταζόμενης περιόδου στη Βενετία, την Κρήτη και γενικότερα τον ελληνικό χώρο, του επέτρεψε να διεισδύσει σε, εκ πρώτης όψεως δευτερεύουσες, συναρπαστικές όμως, για κάποιον που διαβάζει μία «ιστορία λογοτεχνίας», πλευρές, όπως τα ναυτικά ταξίδια, η πειρατεία, οι επαγγελματικές συντεχνίες των Κρητικών, η κατανομή του πληθυσμού στον οικιστικό και γεωγραφικό χώρο και τα κατά εποχές δημογραφικά δεδομένα, οι περιηγητές στην Κρήτη κ.ά. με βάση όλα τα παραπάνω γνωρίσματα της «Εισαγωγής», τα λογοτεχνικά έργα εντάσσονται στη γενικότερη ελληνόγλωσση και ιταλόγλωσση γραμματειακή παραγωγή και, έτσι, συνεξετάζονται μεθοδικά τα πρώτα με τη δεύτερη.

Η «Εισαγωγή», τέλος, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μία προσωποπαγή «ιστορία της λογοτεχνίας» στην εποχή, πλέον, των συλλογικών «Ιστοριών», που γράφονται από ομάδες ειδικών συνεργατών και όπου η ύλη τους επιμερίζεται σε θέματα ή και διασπάται σε μία, κατά κανόνα, μη συνθετική αφήγηση, μπορεί να λειτουργήσει ως μεθοδολογική πρόταση για ανάλογα έργα, χάρη στη διάρθρωση και το οργανωτικό σχήμα της. Προς αυτή την κατεύθυνση συμβάλλουν, π.χ., η κατανομή του υλικού από τη γενική ιστορία αρχικά, στην ιστορία της κοινωνίας και του πολιτισμού στη συνέχεια και, τέλος, στην ιστορία των λογοτεχνικών έργων, στη βάση μιας ιστοριογραφικής αντίληψης που αξιοποιεί την παράδοση του νέου ιστορισμού και έτσι φωτίζει τη λογοτεχνία μέσα από το δεσμό της με την ιστορία, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Η μεθοδολογική πρόταση υλοποιείται και με τον πολύ χρήσιμο «Χρονολογικό Πίνακα (1054-1718)» (σ. 43-75), ένα χρονολόγιο που πλαισιώνει και υποστηρίζει με τις αναλυτικές πληροφορίες του ολόκληρη την «Εισαγωγή», με χρονικά όρια, όπως δείχνουν οι χρονιές, ευρύτερα από την περίοδο της παρουσίας των Βενετών στην Κρήτη.

Η ποιότητα της «Εισαγωγής», γραμμένης σε έναν αφηγηματικά ελκυστικό και με δοκιμακούς αποχρώσεις λόγο, και ο επιστημονικός προσανατολισμός της επαληθεύονται από τον νηφάλιο επαναπροσδιορισμό ζητημάτων, που ήταν ή και παραμένουν πεδίο διαφωνιών, και από την αναβέβαση ξεπερασμένων σήμερα απόψεων. Έτσι (θα περιοριστώ να αναφέρω μόνο μερίονα ζητήματα), ο Κακλαμάνης εγκαταλείπει τόσο τον αναχρονιστικό όρο «ενετοκρατία» όσο και τον χωρισμό της ποιητικής παραγωγής στην πρώιμη κρητική λογοτεχνία και στην κρητική λογοτεχνία της ακμής. Αντίθετως, υιοθετεί τον όρο «Κρητική ποίηση στα χρόνια της

Αριστερά: Ο Χάνδακας τον καιρό της πανούκλας (1592/1595). Απεικόνιση της πόλης και των τεχνών του Χάνδακα με σκηνές από τη ζωή των κατοίκων κατά τη διάρκεια της επιδημίας: παράσταση από τη Χρονογραφία του Γεωργίου Κλόντζα («Historia ab origine mundi»). Βενετία, Biblioteca Nazionale Marciana, ms gr. VII, 22 (1466), φ. 149v-150r.

Δεξιά: Σκαρίφημα με την Τύχη που κάνει τον Πρόλογο στον «Φορτουνάτο». Το σκίτσο, καμωμένο σε άγραφο φύλλο του αυτόγραφου χειρογράφου του Μαρκαντώνιου Φόσκολου με την κωμωδία, έχει γίνει από άλλο χέρι, πριν το αποκτήσει ο γραφέας Τζανέτος Αβούρης. Βενετία, Biblioteca Nazionale Marciana, gr. XI 19 (= 1394), φ. 344r.

Αναγέννησης» ο οποίος δίνει τη δυνατότητα η λογοτεχνική παραγωγή της Κρήτης να παρακολουθηθεί εξελικτικά μέσα στον ιστορικό και γραμματειακό χώρο χρόνο ως ένα ενιαίο φαινόμενο, άρρηκτα συνδεδεμένο με την πολιτισμική ταυτότητα των δημιουργών των έργων ως Κρητικών. Εξάλλου, ο όρος «Κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης» ουσιαστικά υποστηρίζεται από την ιστορία του πολιτισμού στην Κρήτη της ενετικής περιόδου, πολιτισμού βασισμένου στην πρόοδα συμφιλίωση, ύστερα από τις αρχικές συγκρούσεις, τη συνύπαρξη και εντέλει τη μίξη και την όσμωση των δύο εθνοτικών ομάδων, της κρητικής αριστοκρατίας και των εποικών Βενετών, υγιεινών και αστών. Όπως γράφει ο Κακλαμάνης, άρχισε, με το πέρασμα του χρόνου (και με τη δράση των στοχαστικών προσαρμογών), στην Κρήτη «να συγκροτείται μια κοινή, τοπική συνείδηση ανεξάρτητη από την εθνική προέλευση και τη δογματική κλίση των κατοίκων». Θεωρώντας τη κρητική λογοτεχνία ως ένα πολυδύναμο και αυτόνομο λογοτεχνικό πεδίο, που ανέπτυξε μέσα στον χρόνο τη δική του αισθητική δυναμική, η οποία οδήγησε σε εργακορυφώσεις και σε αυτό που ο συγγραφέας εύστοχα ονομάζει «εύχymους καρπούς μιας πολιτισμικής ξεφάντωσης», ο Κακλαμάνης συνάμα αναδεικνύει το πόσο πολύ αυτή η λογοτεχνία γιομμοποιήθηκε από την αλληλενέργεια της με τη δική της λογοτεχνική παράδοση. Έτσι η «Εισαγωγή» του είναι η περισσότερο συγκριτολογική συγκρινόμενη με οποιαδήποτε προηγούμενη «ιστορία» της κρητικής λογοτεχνίας. Ο επαναπροσδιορισμός ζητημάτων και η αναβέβαση απόψεων επεκτείνονται, προφανώς, και σε ειδικότερες

όψεις της λογοτεχνικής ιστορίας, όπως η άποψη περί «χαμένων γενεών», η ταυτότητα ορισμένων συγγραφέων, η χρονολόγηση κάποιων έργων, η διακρίβωση των πηγών τους ή/και η ιχνηλάτηση του πεδίου του διακεμενικού διαλόγου τους με την παλαιότερη ελληνόγλωσση και τη δυτική λογοτεχνία, ιδίως την ιταλική. Αρκεί να διαβάσει ο αναγνώστης τον «Χρονολογικό Πίνακα των έργων της κρητικής λογοτεχνίας» (σ. 236-240), για να αντιληφθεί την ερευνητική συνεισφορά του Κακλαμάνη, αν γνωρίζει ποια ήταν η παραδομένη κατάσταση πριν από τη δική του «Εισαγωγή» και τις πολλές εργασίες του που την θεμελίωσαν μέσα στα χρόνια. Θα ήταν ευχής έργο η «Εισαγωγή» να μεταφραστεί στην ιταλική και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, καθώς έτσι θα μπορούσε να λειτουργήσει ως συμβολή στον φωτισμό μιας από τις σκιασμένες (εκτός της ελληνικής βιβλιογραφίας) πλευρές της ιστορίας της ευρωπαϊκής Αναγέννησης, αυτής της ιδιότυπης εκδοχής της που αναπτύχθηκε στην Κρήτη.

Περνών, στη συνέχεια, στην εξέταση των δύο τόμων της ανθολογίας. Διαβάζουμε στον πρόλογο και των δύο τόμων τις εξής βασικές πληροφορίες: «Η Ανθολογία απαρτίζεται από 58 κεφάλαια σε μια διάρθρωση αυστηρά χρονολογική, ανεξάρτητα από τις θεματικές και ειδολογικές κατηγορίες των κειμένων της, και περιλαμβάνει 68 έργα 46 ποιητών. Κάθε έργο πλαισιώνεται από εισαγωγή στα γραμματολογικά ζητήματα και στον δημιουργό του, και από επίμετρο με τη χειρόγραφο ή/και έντυπη παράδοση, τις σύγχρονες εκδόσεις και την

κυριότερη βιβλιογραφία» (Β, 29 και Γ, 31). Συνολικά θεωρημένοι οι δύο ανθολογικοί τόμοι, κατ' αναλογία με την «Εισαγωγή», εμπλουτίζουν ριζικά και συνεπώς υπερβαίνουν τις παλαιότερες ομόθεμες ανθολογίες, κυρίως εκείνες του Στυλιανού Αλεξίου (1969), του Λίνου Πολίτη (1964-1967 και 1975-1977) και του Βάλτερ Πούχνερ (2006). Η υπεροχή της ανθολογίας του Κακλαμάνη βασίζεται, όπως διαφαίνεται και από τις πληροφορίες που παρατέθηκαν παραπάνω, σε μία σειρά από δεδομένα και επιλογές που θα αναπτύξω παρακάτω.

Η ανθολογία, περιλαμβάνοντας 68 έργα, μπορούμε να πούμε ότι απογράφει το σύνολο σχεδόν της λογοτεχνικής παραγωγής της Κρήτης, σε όλο της το ανάπτυγμα, κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Έτσι, δίπλα στους μεϊόνες επώνυμους ποιητές συμπαρατάσσονται οι ελάσσονες και οι ανώνυμοι, συγγραφείς, όμως, κάθε άλλο παρά αμελητέων έργων, όπως ο «Στάθης», «Η Θυσία του Αβραάμ» και ο «Ζήνων». Αρκετά από τα ποιητικά έργα παραδίδονται στην πλήρη μορφή τους, όταν βέβαια το επιτρέπει η έκτασή τους. Σε αυτή την ομάδα περιλαμβάνονται εκείνα τα κείμενα που δεν υπερβαίνουν τους 150 στίχους, αλλά και έργα όπως ο 490 στίχων *Απόκοπος* του Μπεργαδίου, η «Ριμάδα κόρης και νιου», η «Συμφωνία της Κρήτης» και η ανέκδοτη «Φιλοσοφία του Χάνδακος και του Ρεθέμνου» του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή. Η έκταση της ανθολογίας ανά έργο απηχεί προφανώς τη θέση του στον διαμορφωμένο λογοτεχνικό κανόνα: για παράδειγμα, το θεωρούμενο ως μεϊόν έργο της κρητικής λογοτεχνίας, ο αριστουργηματικός *Ερωτόκριτος*, ανθολογείται σε 65 πικνοτυπωμένες σελίδες (Γ, 362-427) που αντιστοιχούν περίπου στο 1/5 του έργου. Στο σύνολό τους, πάντως, τα κείμενα μπορούμε να πούμε ότι αναπνέουν, λόγω της μεγάλης έκτασης της ανθολογίας. Κατά συνέπεια, έργα που έλειπαν στις παλαιότερες ανθολογίες ή πέρασαν μέχρι σήμερα λιγότερο ή περισσότερο απαρατήρητα ακόμα και από τους ειδικούς αναγνώστες, με την παρούσα ανθολογία προσφέρονται προς ανάγνωση και γνωριμία μέσω ενός ικανοποιητικού κειμενικού δείγματος τους.

Το πρώτο κείμενο της ανθολογίας είναι η σύντομη κελή «Συνθήκη Βενετίας και Αλεξίου Καλλέρη», συνταγμένη στον Χάνδακα στις 28 Απριλίου 1299. Το πρωτότυπο κείμενο της συνθήκης συντάχθηκε στα Λατινικά, γι' αυτό παρουσιάζεται και η ελληνική μετάφρασή του από τον Νικηφόρο Ορεινά, «ιερέα, πρωτοψάλτη και ταβουλάριο νήσου Κρήτης», σύμφωνα με το σκεπτικό ότι πρόκειται για «το πρωμότερο, συνταγμένο στην Κρήτη, ελληνόγλωσσο κείμενο σε πεζό δημόδη λόγο» (Β, 35). Αυτό είναι το πρώτο από τα συνολικά 12 κεφάλαια της ανθολογίας τα οποία εντάσσονται στην κατηγορία

των κειμένων όπου γίνεται εξωλογοτεχνική χρήση της γλώσσας (ιδιωτικές επιγραφές, επιστολές, δημόσια έγγραφα, σημειώσεις, ενθυμήσεις και βραχεία χρονικά γραμμένα στα περιθώρια χειρογράφων). Αυτά τα κείμενα έχουν διασπαρθεί ανάμεσα στα λογοτεχνικά, σύμφωνα με την επιλογή ότι «πρόκειται για πρωτογενείς πηγές όχι άγνωστες στην ιστορική έρευνα, που επιτρέπουν στον σημερινό αναγνώστη να γνωρίσει πλευρές της καθημερινότητας των Κρητικών και των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν στον τόπο τους ή στην ξενιτιά· κι ακόμη, να παρακολουθήσει την εξέλιξη της δημόσιας γλώσσας και της κρητικής διαλέκτου στη μακρά διάρκεια της βενετικής παρουσίας στην Κρήτη» (Β, 32). Αυτή η επιλογή του Κακλαμάνη, της συμπάρθεσης λογοτεχνικών και μη λογοτεχνικών κειμένων, κρίνεται επίσης επιτυχημένη, αν σκεφτούμε ότι σταθερή μέριμνά του είναι η ένταξη της λογοτεχνικής παραγωγής στο ευρύτερο γραμματειακό περιβάλλον και η συνεξέτασή τους. Εξάλλου, πάντοτε και παντού, παρά την αυτοτελεία της, η λογοτεχνία ριθώνει και, εντέλει, ένα μέρος της ανθίζει και καρπίζει στο λιγότερο ή περισσότερο γόνιμο έδαφος της γλώσσας. Όπως επίσης αρδεύεται –κάτι που συχνά ξεχνάμε στον αστερισμό της δεσπόζουσας λογοτεχνικής θεωρίας– από την πηγή της ανθρώπινης εμπειρίας.

Η φιλολογική πλαισίωση των ανθολογημένων κειμένων σε ό,τι αφορά την καταγραφή της χειρόγραφης ή/και έντυπης παράδοσης των έργων, τις σύγχρονες εκδόσεις τους και την κυριότερη βιβλιογραφία για αυτά συντονίζεται, αναμενόμενα, με την υψηλή ποιητική στάθμη της «Εισαγωγής», μαρτυρώντας την ασφάλεια και την πληρότητα με τις οποίες ο Κακλαμάνης καλύπτει όλο το φάσμα της φιλολογικής μελέτης της κρητικής λογοτεχνίας. Εξεχωριστή αναφορά αξίζει να γίνει στις εισαγωγές στα γραμματολογικά ζητήματα και στους δημιουργούς των έργων. Πρόκειται για κείμενα που, παρά το ότι συμπιέστηκαν σε ένα ούτως ή άλλως εκτεταμένο έργο, όχι μόνο παρέχουν τις απαραίτητες πληροφορίες στον μη ειδικό αναγνώστη, αλλά και λειτουργούν, ιδίως για όποιον γνωρίζει κατά το μάλλον ή ήττον τα έργα και το περιβάλλον τους, ως πυκνογραμμένα φιλολογικά δοκίμια που επισημαίνουν ζητήματα προς διερεύνηση, επιχειρούν να δώσουν απαντήσεις σε αυτά, συμπυκνώνουν το σπόν και το ποίον της γνώσης μας για τα έργα και, κυρίως, αποτιμούν στοχαστικά την ιστορική σημασία και την αισθητική αξία τους. Για το λόγο του αληθούς, αρκεί να διαβάσει ο αναγνώστης την εισαγωγή στον *Απόκοπο* (Β, 181-193) και εκείνη στον *Ερωτόκριτο* (Γ, 324-361). Αυτές, λοιπόν, οι επικεντρω-

Αριστερά: Φύλλο με το τέλος της «Γκιάστρας των πολιτικών» του Σαχλική και την αρχή της «Ερμηνείας του κυρ Στεφάνου του Σαχλική περί της νύκτας τα γυρίσματα». Μοντελιέ, *Montepessulanus Scholae Medicalis* 405, φ. 141r. Δεξιά: Λεπτομέρεια από τοιχογραφία στο αρκοσόλιο της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής έξω από το χωριό Καλογέρον (Αμαρίου νομού Ρεθύμνου). Εικονίζονται ο Γεώργιος Χορτάτσος και η συμβία του σε στάση δέησης. Τέλη 13ου αιώνα. Από το βιβλίο Gerola, *Monumenti*, τ. II, σ. 337, αρ. 42, πίν. 14.2.

μένες στα συγκεκριμένα έργα εισαγωγές συμπληρώνουν την «Εισαγωγή» του πρώτου τόμου, αλληλενεργώντας με εκείνη. Όπως και στην «Εισαγωγή», ο λόγος του Κακλαμάνη έχει δοκιμαστική φύση που φέρνει στην επιφάνεια τη βαθιά τριβή και τη συμπαιθητική ή και εμπάθη σχέση του με τα έργα και τους δημιουργούς τους. Τα κείμενα των ανθολογημένων κειμένων δεν προέρχονται αυτούσια από τις ήδη υπάρχουσες εκδόσεις τους, ακόμα κι όταν πρόκειται για πρόσφατες και φιλολογικά έγκυρες εκδόσεις, αλλά (επαν)εκδίδονται κριτικά, ύστερα από μελέτη της παράδοσής τους, της χειρόγραφης και της έντυπης. Έτσι το συνολικό πρωτογενές κειμενικό υλικό των δύο ανθολογικών τόμων είναι θεωρημένο μέσα από την εποπτική εκδοτική σκοπιά του Κακλαμάνη. Δεν γνωρίζω άλλη ανθολογία όπου ο ανθολόγος να είναι, εκτός από ιστορικός, και, σε μεγάλο βαθμό, εκδότης των κειμένων της. Ο εκδοτικός μόχθος του, εξάλλου, αποτυπώνεται στις υποσελίδες σημειώσεις, αρκετές από τις οποίες λειτουργούν ως εγγραφές κριτικού υπομνήματος. Άλλες, πάλι, σημειώσεις είναι σχόλια που «στοχεύουν να ευκολύνουν τον αναγνώστη στην κατανόηση του κειμένου με σύνθετα ερμηνεύματα και πληροφορίες πραγματολογικού χαρακτήρα (ρεάλια) ή να επισημαίνουν ενδιαφέρουσες φιλολογικά γραφές, ικανές να δείξουν πτυχές της παράδοσης του έργου ή και να υποδείξουν άλλες ερμηνευτικές διαδρομές» (Β, 33). Η ορθογραφία των κειμένων εκσυγχρονίστηκε (εκτός από τα σημεία όπου απαιτούν λόγια ή αρχαϊστικά στοιχεία), ενώ

έγινε επιμέλεια της στίξης, έτσι ώστε όλα τα αποσπάσματα και τα αυτοτελή έργα να προσφέρονται στον αναγνώστη ως ένα ενιαίο, πρόσφορο στην απρόσκοπτη αναγνώση, κειμενικό σώμα. Προς την ίδια κατεύθυνση συμβάλλει και η εκτενής «Γλωσσάριον» των δύο τόμων (Β, 689-744 και Γ, 577-630), ενώ τον ενδιαφερόμενο για το φιλολογικό μέρος των ανθολογικών τόμων αναγνώστη διευκολύνουν τα ευρετήρια κυρίων ονομάτων προσώπων και τόπων.

Στο τέλος του προλόγου του στους δύο ανθολογικούς τόμους ο Κακλαμάνης καλεί τον αναγνώστη του να αφηθεί να αναζητήσει την «διαίτηρη νοστιμιά της κρητικής λογοτεχνίας» στις σελίδες της ανθολογίας του, ανατρέχοντας στη γνώμη ενός από τους σημαντικότερους ποιητές του 20ού αιώνα, του Έλιοτ, για την ανάγνωση της ποίησης ως αναζήτηση συνδυασμένων γευστικών εμπειριών: «Όπως σε ένα πλούσιο δείπνο», γράφει ο Έλιοτ, «αυτό που απολαμβάνεις δεν είναι τα πολλά και διαφορετικά πιάτα αλλά ο συνδυασμός των γεύσεων, έτσι και στην ποίηση υπάρχουν απολαύσεις που συνδυάζονται με τον ίδιο τρόπο· και μερικά πολύ διαφορετικά ποιήματα, ποιητών διαφορετικής ιδιοσυγκρασίας και διαφορετικών εποχών, αν διαβάστούν μαζί, μπορούν να αναδείξουν το ένα του άλλου την ιδιαίτερη νοστιμιά, γιατί το καθένα έχει κάτι δικό του που λείπει από τα άλλα» (Β, 33 και Γ, 35, η μετάφραση του Άρη Μπερλή). Η γνώμη

του Έλιοτ προέρχεται από το δοκίμιό του «Τι είναι η ελάσσων ποίηση;». Στην ανθολογία του Κακλαμάνη ο αναγνώστης πράγματι διαβάσει πολύ διαφορετικά ποιήματα, από θεματική και ειδολογική σκοπιά, ποιητών διαφορετικής ιδιοσυγκρασίας, λιγιστών μεζόνων και αρκετά περισσότερων ελασσόνων. Η κρητική ποίηση, όπως η ποίηση κάθε γλωσσικής παράδοσης σε μία μακρά περίοδο, θεωρημένη από τη σημερινή αναγνωστική σκοπιά, είναι σε ορισμένα έργα της ζωτανή, εύχυμη, γευστική· σε άλλα έργα της είναι πεπαισμένη, αποστεωμένη ή και απολιθωμένη. Κι αυτά, ωστόσο, τα έργα, των ελασσόνων, έχουν τη σημασία τους ως πλαισίωση των σημαντικών έργων, ως μέτρο σύγκρισης εκείνων των έργων που εξακολουθούμε να διαβάζουμε ως σύγχρονη ποίηση ικανή να μας προσφέρει υψηλή αισθητική συγκίνηση. Εν συνόλω, εξάλλου, η κρητική ποίηση λειτουργήσει, μαζί με το δημοτικό τραγούδι, ως το γόνιμο έδαφος στο οποίο βλάστησε ο νεότερος ποιητικός μας λόγος. Με έργα όπως ο *Απόκοπος* και ο *Ερωτόκριτος* για πρώτη φορά γράφτηκε στη γλώσσα μας ποιητικός λόγος που συγκεράζει, και χλιμάσει σε έκταση εκατοντάδων ή και χιλιάδων στίχων, τον ατομικό λόγο του ποιητή με τον συλλογικό λόγο του καιρού και του τόπου του. Η ανθολογία του Κακλαμάνη μάς προσφέρει ένα πολύτιμο εργαλείο για μία νέα ανάγνωση του ποιητικού παρελθόντος μας σε μια μακρά περίοδο. Ένα μέρος αυτού του ποιητικού παρελθόντος είναι εξακολουθητικά και δραστηρικά παρόν. ▲